

НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ МАТЕРИНСТВА І ВАГІТНОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 3(19), с. 196–201

Розглядаються і класифікуються основні напрями і наукові концепції теорії материнства.

Напрями теоретичних та емпіричних наукових досліджень у сфері вивчення психології материнства є достатньо численними та різноманітними [12]. Г. Філіпова поділяє їх на дві позиції: материнство розглядається як забезпечення умов для розвитку дитини, а також як частина особистісної сфери жінки [12]. Такий поділ, звичайно, є дещо умовним, тому що проблеми, які вивчаються в рамках зазначених вище позицій, часто є взаємопроникними і взаємозалежними. Були навіть наукові спроби виокремити ці напрями досліджень як наукові галузі. “Як відзначає Г. І. Брехман, необхідно розділяти пренатальну психологію (як сферу дослідження розвитку психіки дитини до народження) та психологію вагітності” [12, 30].

За Г. Брехманом, перинатальна психологія вивчає обставини і закономірності розвитку людини на ранніх етапах онтогенезу — в пренатальному і постнатальному — та їх вплив на все подальше життя. Перебуваючи на межі психології та медицини, перинатальна психологія досліджує і науково обґрунтовує тонкі механізми виникнення психічного життя людини у пренатальній фазі та процеси взаємодії ненародженої дитини з оточуючим світом, опосередкованою через матір. Це відкриває можливості запобігання перинатально зумовленого дисгармонійного розвитку, виявлення та усунення психологічних, соціальних та біологічних факторів його порушення [2]. Однак найчастіше розрізнення перинатальної психології та психології вагітності не відбувається через тісний взаємозв'язок розвитку психіки дитини з особливостями матері [12]. Вірогідно, що такий поділ відбудеться у подальшому, однак у нашій

праці при огляді теоретичних та емпіричних надбань у сфері материнства та вагітності ми не будемо розділяти перинатальну психологію і психологію вагітності, а вважатимемо їх позиціями.

У рамках першої позиції фокусом є виховання та розвиток дитини, і основний хід роздумів у постановці цілей та інтерпретації даних йде від завдань виховання дитини до особливостей матері. Розглядаються культурно-історичні, біологічні (етологічні дослідження, фізіологічні та психофізіологічні аспекти материнства, порівняльні біопсихологічні дослідження) та психологічні (феноменологія вагітності, дитинства, раннього та дошкільного віку, школярства і підліткового віку, психолого-педагогічний і психотерапевтичний напрями) аспекти материнства. Якщо докладніше зупинитися на психологічному аспекті, то в рамках феноменології вагітності досліджуються вплив психічного стану вагітної на розвиток дитини [17], зв'язок батьківських очікувань, установок, виховних стратегій та очікування задоволеності материнською роллю зі ставленням матері до дитини у постнатальному періоді. Для прогнозування подальших материнсько-дитячих стосунків досліджується стиль материнського ставлення до дитини, здатність до суб'єктивізації дитини, сензитивність до виявів плода, особистісне прийняття та рівень материнської компетентності [10]. Дуже ретельно, особливо в останній час, багатьма дослідниками вивчається конструкт пренатальної прихильності, його детермінанти і фактори розвитку, оскільки вважається, що якість пренатальної прихильності впливає на якість постнатальної материнсько-дитячої взаємодії та забезпечує розвиток відповідної здатності до

прихильності у дитини [14; 15]. Вивчається адаптація до вагітності (адаптація до подружнього життя, задоволення взаємовідносинами з матір'ю, модель материнства власної матері та ін.) як фактор прогнозу адаптації до материнства, що виявляється у задоволеності материнською роллю, у компетентності, відсутності проблем у взаємодії з дитиною та, як наслідок, в успішному розвитку дитини [1].

Також предметом зацікавленості є зв'язок психологічного стану жінки під час вагітності з успішністю виношування дитини та патологією вагітності й пологів. У рамках психолого-педагогічного напрямку досліджуються і розробляються методи психологічної корекції та психологічної підготовки вагітної або сімейних пар з точки зору оптимізації умов розвитку дитини [6; 7], виокремлюються якості матері, особливості її переживань, емоційного і фізичного станів, які вважаються оптимальними та на які дослідники і практики орієнтуються при побудові своїх програм. У рамках психотерапевтичного напрямку досліджуються особливості батьків (наприклад, типологія матерів по відношенню до дитини), що розглядаються як джерело порушення розвитку дитини та викликають затримки і порушення психічного розвитку [1].

У рамках другої позиції материнство вивчається з точки зору задоволеності жінки власною материнською роллю, як стадія особистісної та статевої ідентифікації [3; 4]. Тут також можна виокремити кілька напрямів досліджень. У напрямі, де материнство розглядається як стадія статево-вікової та особистісної ідентифікації, обговорюються психологічні та фізіологічні особливості різних періодів репродуктивного циклу [21]. Однією з найважливіших фаз вважається вагітність. Психоаналітично орієнтованими дослідниками розглядаються процес і проблеми, що виникають під час першої вагітності, яка вважається особливо стресовою внаслідок завершення незалежного існування жінки та початку "незворотних" материнсько-дитячих стосунків. У психотерапевтично орієнтованих дослідженнях прийнятий підхід до вагітності як до періоду життя, сензитивного до загострень психологічних проблем і такого, що потребує психологічної підтримки [1; 17; 21]. Також вагітність розглядається як підготовча фаза в розвитку взаємної прихильності матері та дитини, досліджуються закономірності формування образу дитини у самосвідомості вагітної. При підході до вагітності як до критичної фази життя приділяється увага внутрішнім психологічним

і соціальним завданням, які вагітна повинна вирішити, щоб досягти зрілої особистісної позиції [22].

Окремо обговорюються проблеми вагітності юних (особистісний розвиток, відносини з власною матір'ю, якість прихильності та материнська компетентність) та особливості вагітності у зрілому віці (психологічне безпліддя, ризики пізньої вагітності, компенсаторні мотиви при пізній вагітності) [6; 7]. У напрямі девіантного материнства вивчаються психологічні особливості та детермінанти матерів, які відмовляються від своїх дітей у психологічній або фізичній формі, проблеми порушення материнсько-дитячих стосунків, які спричиняють зниження емоційного благополуччя дитини та відхилення в його психічному розвитку [3; 4]. В напрямі, який розглядає онтогенетичні аспекти формування материнства, вважається, що на особливості материнського ставлення до вагітності впливає її власна психічна історія до і після народження, виокремлюються етапи онтогенезу материнства [11]. Вагітність вважається найважливішим етапом. Вивчається динаміка змісту материнських уявлень та переживань, аналізуються сни, страхи і фантазії вагітної.

Г. Філіпова зазначає, що в останнє десятиліття посилюється інтерес до психологічних особливостей жінок з репродуктивною патологією. Активно вивчаються психологічні особливості жінок, які страждають на безпліддя, мають порушення фізіологічного перебігу вагітності та екстрагенітальну патологію. У психології традиційною і добре розробленою є сфера дослідження дитячо-батьківських стосунків, де психологічні особливості батьків вивчаються з точки зору адекватності батьківських функцій. Отже, впродовж останнього часу спостерігається тенденція поєднання таких ліній дослідження, як психологічні особливості жінок з репродуктивною патологією і сфера дослідження дитячо-батьківських стосунків, коли порушення репродуктивної функції жінки розглядається як таке, що співвідноситься з її психологічною готовністю до материнства [13].

Таким чином, на даному науковому етапі порушення репродуктивної функції пов'язується з неадекватним формуванням материнської сфери. Нижче розглянемо закономірності формування материнської сфери, особливості першої вагітності як найважливішого етапу її розвитку, а також висвітливо динаміку психологічних станів під час вагітності.

Науковців завжди дуже цікавило питання про детермінанти розвитку материнської сфери. З. Фрейд, розглядаючи вроджені, біологічно детерміновані імпульси до дій, вказував, що існує “інстинкт життя”, який включає в себе біологічні інстинкти самозбереження та сексуальний (інстинкт відтворення потомства) [9]. Також він постулював, що у жінок існує специфічний мотив вагітності та народження дитини як символічне заміщення дитиною неіснуючого пенісу. У міру накопичення матеріалів аналізу стали з’являтися модифікації та переформулювання первинної гіпотези щодо бажання жінки мати дітей. Х. Дейч приписувала бажання жінки мати дітей виключно жіночій якості приймання в себе, цій базі фемінності та материнства, і постулювала, що материнство — це здійснення найбільш важливого та істотного бажання жінки [16]. І в подальшому в психоаналітичній літературі материнство розуміється та концептуалізується не як “вторинний” (дівоче бажання мати пеніс), а як центральний організатор жіночого сексуального драйву [20]. В рамках культурно-історичного підходу інститут материнства став розглядатись як історично обумовлений, такий, що змінює свій зміст від епохи до епохи (ці дослідження проаналізовані у працях І. С. Кона, М. Мід, Е. Еріксона, М. С. Радіонової, Г. Каплан та ін.). Сучасні дані свідчать, що, хоча жіночі гормони можуть збільшити жіночу готовність до піклування про немовля, немає чіткої інформації про гормональний базис материнських почуттів. На жіноче бажання мати та вирощувати дітей впливають культурні очікування та можливості [22]. З часом наукова думка прямувала до ширшого концептуального розуміння та термінологічної визначеності феномена материнства.

За даними Е. Бадінтер, поняття “материнський інстинкт” є міфом [12]. Г. Філіпова, розглядаючи детермінанти розвитку материнської сфери, говорить про відповідні потреби, які спонукають матір виконувати її материнські функції. “Базовою для материнської сфери є потреба у контакті з об’єктом, носієм специфічних етологічних стимулів — гештальту дитинства. Ця потреба не єдина, але може розглядатись як системоутворююча для материнської сфери” [11, 82]. Такий підхід є більш коректним через те, що інстинкт і потреба розрізняються ступенем генетичної обумовленості, важливістю для виживання та змінюваністю. “Інстинкт — генетично зумовлена та мало змінювана форма поведінки, властива психіці тварин і людини, яка виражається в активізації діяльності

з ціллю задоволення потреби” [8, 44]. А потребою є “... сутнісна динамічна психічна сила, яка виявляється як стан внутрішнього напруження, яке підштовхує індивіда до цілеспрямованої активності для задоволення життєво важливих функцій самозбереження, біологічного та особистісного саморозвитку” [8, 92]. Вищі потреби “... виникають онтогенетично пізніше, суб’єктивно сприймаються як менш важливі для виживання, тому їх задоволення може регулюватися в часі” [8, 92]. Материнська сфера формується впродовж онтогенезу [11], народження дитини суб’єктивно сприймається як не першочергове для виживання, а тому регулюється в часі залежно від матеріального, соціального та психологічного стану жінки. До того ж “... потреба в материнстві потребує рефлексії своїх суб’єктивних станів і співвіднесення з умовами та способами їх отримання” [11, 83]. Тому можна дійти висновку, що розвиток материнської сфери належить до вищих потреб, а значить, відповідає “... вищому рівню особистісного розвитку та біологічної ефективності та сприяє самовдосконаленню” [8, 92].

З огляду на таке розуміння детермінант розвитку материнської сфери закономірним наступним питанням є динаміка формування материнської сфери в онтогенезі. В літературі найбільш значущими онтогенетичними факторами формування материнської сфери вважаються досвід взаємодії з власною матір’ю, особливості сімейної моделі материнства, можливість взаємодії з немовлятами та інтерес до них у дитинстві. Але, що стосується саме динаміки, послідовності етапів з певним змістом на кожному етапі, сформованими психічними структурами та механізмом їх формування — це питання ще не розкрито повністю. Г. Філіпова є автором онтогенетичної концепції материнства, в якій вона описує три складові материнської потребнісно-мотиваційної сфери та п’ять філогенетичних і шість онтогенетичних етапів розвитку [11]. Коротко наведемо онтогенетичні етапи для людини.

1. Етап взаємодії з власною матір’ю в ранньому онтогенезі. Цей етап починається з пренатальної взаємодії та тягнеться впродовж усього життя при взаємодії з власною матір’ю. Найважливішим вважається віковий період до трьох років, упродовж якого відбувається засвоєння емоційного значення ситуації материнсько-дитячої взаємодії.

2. Ігровий етап і взаємодія з однолітками. На цьому етапі відбувається становлення основних компонентів материнської сфери під час сюжетно-рольової гри з ляльками у дочки-матері.

3. Етап нянчення. Починається з 5–6 років і завершується до початку статевого визрівання. Через досвід власної взаємодії з носієм гешталту дитинства, спостереження за взаємодією дорослих з дитиною, сприйняття та рефлексію ставлення інших осіб і суспільства взагалі до дорослих, які виконують батьківські функції, у дитини формуються всі компоненти материнської сфери. Тут немовля набуває значення об'єкта діяльності, у дитини розвивається потреба в його охороні та піклуванні, а також закладаються основи потреби в материнстві.

4. Етап диференціації мотиваційних основ статевої та материнської сфер поведінки.

5. Етап конкретизації онтогенетичного розвитку материнської сфери в реальній взаємодії з дитиною. Він включає кілька самостійних періодів: вагітність, пологи, післяпологовий період, немовлячий вік дитини та період переходу до наступного етапу розвитку материнської сфери. Щодо вагітності, то стиль переживання жінкою соматичного компонента вагітності та ворухіння дитини можуть мати прогностичну цінність для виявлення відхилень від адекватної моделі материнства [11; 14; 15]. Г. Філіпова запропонувала поняття “стиль переживання вагітності”, який включає фізичне та емоційне переживання моменту ідентифікації вагітності, переживання симптоматики вагітності та динаміку переживання за триместрами, переважний фон настрою в ці періоди, переживання першого ворухіння та ворухінь упродовж усієї другої половини вагітності, зміст активності жінки у третьому триместрі вагітності. Виокремлюються шість стилів переживання вагітності: адекватний, тривожний, ейфоричний, ігноруючий, амбівалентний, відкидаючий.

У післяпологовий період функцією матері є складне диференційоване реагування на емоційні стани дитини. Описані типи емоційного реагування матері, які створюють індивідуальний стиль емоційного супроводження. Генеза цього стилю залежить від історії розвитку материнської сфери жінки, і однією з головних складових цього розвитку є реакція матері на компоненти гешталту дитинства.

6. Завершальний етап розвитку материнської сфери. У жінки утворюється емоційна прихильність до дитини, особистісне прийняття та інтерес до внутрішнього суб'єктивного світу дитини, його розвитку і змін. У результаті утворюється стійкий дитячо-батьківський зв'язок, пролонгація потреби в піклуванні та модифікація потреби в материнстві у матері.

З огляду на наведені етапи формування материнської сфери, Г. Філіпова виокремлює наступні блоки материнської сфери: потребнісно-емоційний, операціональний та ціннісно-смысловий. Потребнісно-емоційний блок містить потребу в материнстві, розвиток якої відбувається поетапно і включає утворення емоційної реакції на компоненти гешталту дитинства, утворення об'єкта діяльності (дитини), динаміку ставлення до онтогенетичних змін гешталту дитинства, виникнення та розвиток потреби в охороні та піклуванні, придбання нею статусу функціональної потреби та рефлексію материнських переживань. Операціональний блок складається з операцій щодо піклування за дитиною та операціонального складу спілкування з дитиною. Ціннісно-смысловий блок включає ставлення матері до дитини як самостійної цінності, що пов'язане з моделлю материнсько-дитячих стосунків у суспільстві, а також цінність стану “бути матір'ю”. Цінність материнства пов'язана з рефлексією власних переживань при здійсненні материнських функцій та впливає на формування потреби в материнстві [11]. Автор онтогенетичної концепції материнства наголошує на тому, що зміст складових материнської сфери є конкретно-культурним, і це забезпечується моделлю сім'ї, материнства та дитинства, системою сімейного та суспільного виховання, формуючи, за Г. Філіповою, “онтогенетичний шлях до моделі” [11].

С. Мещерякова, описуючи конструкт психологічної готовності до материнства, розглядає його як специфічне особистісне утворення, стрижнем якого є суб'єктне, особистісно-орієнтоване ставлення до ще ненародженої дитини [5]. Показник материнської прихильності до майбутньої дитини є інформативним індикатором розвитку материнської сфери жінки. Він фактично дає можливість оцінити рівень прийняття вагітності загалом [14; 15]. Як правило, він виявляється, коли вагітність вже почалася, але на прихильність до дитини впливають всі елементи материнської сфери — ті, що формуються до вагітності і впродовж неї.

Рівень психологічної готовності до материнства визначається сумарним ефектом дії різних факторів до того моменту, коли жінка стає матір'ю. Деякі автори зазначають, що результатом ефективного формування материнської сфери до вагітності є розвиток особистісних якостей жінки, протективних для подальшого виношування (особистісна зрілість, рефлексія, адекватна самооцінка, достатнє прийняття себе, впевненість

у власних силах, відсутність надмірної тривожності, особистісна здатність до прихильності, емпатійність, вміння адекватно адаптуватися до стресових ситуацій, відсутність соматизації конфліктів), а також базових елементів материнської сфери (адекватна статево-рольова ідентифікація, мотивація до материнства, здатність до піклування, здатність до суб'єктних відносин, адекватна модель батьківства та виховання) [13].

Серед найсуттєвіших етапів і факторів, які впливають на формування материнської поведінки, С. Мещерякова виокремлює особливості комунікативного досвіду жінки в її ранньому дитинстві, переживання жінки стосовно ще ненародженої дитини та установки на стратегію виховання дитини. Позитивний досвід комунікації з близькими людьми формує у неї сприятливі стартові умови для суб'єктного ставлення до інших. Про характер раннього комунікативного досвіду можна судити виходячи із сили та якості афективних слідів, залишених у перших спогадах про себе, батьків і стиль їхнього виховання. На переживання жінки стосовно ще ненародженої дитини суттєво впливають такі фактори, як бажаність-небажаність дитини, особливості перебігу вагітності та суб'єктивне переживання вагітності. Установки на стратегію виховання дитини також відображають суб'єктне чи об'єктне ставлення до дитини. Був встановлений зв'язок між психологічною готовністю до материнства, ефективністю материнської поведінки та показниками розвитку дітей [5].

Багато авторів визначають, що існують суттєві фактори, які впливають на розвиток психологічної готовності до материнства і прихильності до дитини під час вагітності: ворушіння плода та підтримка значущих інших під час вагітності [18; 19].

Таким чином, необхідно відзначити, що потреба в материнстві є однією з вищих потреб людини, вона формується впродовж онтогенезу під впливом конкретних культурних умов та має певну структуру. Вагітність є важливим періодом у цьому процесі. Важливо, щоб до вагітності у жінки сформувалися протективні особистісні якості та базові елементи материнської сфери. Рівень розвитку материнської сфери виявляється у стилі переживання вагітності та ставленні до плода. У свою чергу, під час вагітності материнська сфера продовжує формуватись, отож існують певні фактори, що можуть суттєво вплинути на цей процес.

Література

1. Баженова О. В., Баз Л. Л., Копил О. А. Готовность к материнству: выделение факторов, условий психологического риска для будущего развития ребенка // Синапс. — 1993. — № 4. — С. 35–42.
2. Брехман Г. И. Перинатальная психология: открывающиеся возможности // Перинатальная психология и медицина: Материалы конф. — СПб.: Междунар. ин-т психологии и управления, 2003. — С. 7.
3. Брутман В. И., Панкратова М. С., Ениколопов С. Н. Некоторые результаты обследования женщин, отказывающихся от своих новорожденных детей // Вопр. психологии. — 1994. — № 5. — С. 31–37.
4. Брутман В. И., Радионова М. С. Формирование привязанности матери к ребенку в период беременности // Вопр. психологии. — 1997. — № 7. — С. 38–47.
5. Мещерякова С. Ю. Психологическая готовность к материнству // Вопр. психологии. — 2000. — № 5. — С. 18–28.
6. Перинатальная психология в родовспоможении: Материалы конф. — СПб.: Академия медико-социального управления, 1997. — 50 с.
7. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. — 208 с.
8. Психология личности: Словник-довідник / За ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. — К.: Рута, 2001. — 320 с.
9. Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа: Пер. с англ. — СПб.: Восточно-Европейский ин-т психоанализа, 1995. — 288 с.
10. Скобло Г. В., Дубовик О. Ю. Система "мать — дитя" в раннем возрасте как объект психопрофилактики // Социальная и клиническая психиатрия. — 1992. — № 2. — С. 75–78.
11. Филиппова Г. Г. Материнство: сравнительно-психологический подход // Психол. журн. — 1999. — Т. 20, № 5. — С. 81–88.
12. Филиппова Г. Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии // Вопр. психологии. — 2001. — № 2. — С. 22–36.
13. Филиппова Г. Г. Психологические факторы нарушения беременности и материнства // Перинатальная психология и медицина: Материалы конф. по перинатальной психологии. — СПб.: Междунар. ин-т психологии и управления, 2003. — С. 34–38.
14. Шелудченко Т. А. Діагностика рівня материнської прихильності у жінок із загрозою переривання вагітності // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. — К.: ГНОЗІС, 2004. — Т. 6, вип. 5. — С. 382–386.
15. Benoit D., Parker K. C., Zeanah C. H. Mothers' representations of their infants assessed prenatally: Stability and association with infants' attachment classification // J. Child Psychol. and Psychiatry. — 1997. — № 38. — P. 307–313.
16. Deutsch H. The psychology of Women (A Psychoanalytic Interpretation): In 2 vol. / Grune and Stratton. — N. Y., 1944. — Vol. 2. — 560 p.
17. Different faces of motherhood / Eds by B. Berns, F. Hay. — N. Y.: Basic Books, 1998. — 456 p.

18. Fuller S. G., Moore L. R., Lester J. W. Influence of family functioning on maternal-fetal attachment // J. Perinatol. — 1993. — № 13(6). — P. 453–460.

19. Furukawa T. A., Hori S., Azuma H. et al. Parents, personality or partner? Correlates of marital relationships // Soc. Psychiatry Psychiatr. Epidemiol. — 2002. — № 37(4). — P. 164–168.

20. Lester E. P., Notman M. T. Pregnancy, developmental crisis and object relations: psychoanalytic considerations // Int. J. Psychoanal. — 1986. — № 67(Pt. 3). — P. 357–366.

21. Psychological aspects of a first pregnancy and early postnatal adoption / Eds by P. M. Shereshefsky, L. J. Yarrow. — N. Y.: Basic Books, 1973. — 424 p.

22. Robinson G. E., Stewart D. E. Motivation for motherhood and the experience of pregnancy // Can. J. Psychiatry. — 1989. — № 34(9). — P. 861–865.

Потреба в материнстві є однією з важливих потреб людини. Вивчено структуру цієї потреби та її зв'язок з онтогенезом.

Потребность в материнстве является одной из важных потребностей человека. Изучены структура этой потребности и ее связь с онтогенезом.

The need for motherhood is one of the important needs of the person. The structure of this need and its communication with ontogenes are investigated.

Надійшла 7 липня 2008 р.